

ЗМІСТ

<i>Розділ 1</i>	Є там хтось?	9
<i>Розділ 2</i>	Двері	15
<i>Розділ 3</i>	Колесо	20
<i>Розділ 4</i>	Один, який став багатьма	26
<i>Розділ 5</i>	Від царевича до Будди	32
<i>Розділ 6</i>	Не нашкодъ	38
<i>Розділ 7</i>	Блукалець	44
<i>Розділ 8</i>	В очереті	50
<i>Розділ 9</i>	Десять заповідей	56
<i>Розділ 10</i>	Пророки	62
<i>Розділ 11</i>	Кінець	68
<i>Розділ 12</i>	Єретик	74
<i>Розділ 13</i>	Остання битва	80
<i>Розділ 14</i>	Земна релігія	87
<i>Розділ 15</i>	Шлях	92
<i>Розділ 16</i>	Збурення мулу	99
<i>Розділ 17</i>	Особистісний поворот	105
<i>Розділ 18</i>	Навернений	111
<i>Розділ 19</i>	Месія	117
<i>Розділ 20</i>	Ісус приходить у Рим	123
<i>Розділ 21</i>	Поява церкви	129
<i>Розділ 22</i>	Останній пророк	135
<i>Розділ 23</i>	Покірність	141
<i>Розділ 24</i>	Війна	147

<i>Розділ 25</i>	Пекло	153
<i>Розділ 26</i>	Намісник Христа	159
<i>Розділ 27</i>	Протест	165
<i>Розділ 28</i>	Великий розрив	171
<i>Розділ 29</i>	Реформація Нанака	177
<i>Розділ 30</i>	Серединний шлях	183
<i>Розділ 31</i>	Знищити звіра	189
<i>Розділ 32</i>	Друзі	196
<i>Розділ 33</i>	Зроблено в Америці	202
<i>Розділ 34</i>	Народжені в США	208
<i>Розділ 35</i>	Велике розчарування	214
<i>Розділ 36</i>	Містики і кінозірки	220
<i>Розділ 37</i>	Відчинити двері	226
<i>Розділ 38</i>	Сердита релігія	232
<i>Розділ 39</i>	Священні війни	238
<i>Розділ 40</i>	Кінець релігії?	244

Розділ 1

Є ТАМ ХТОСЬ?

Що таке релігія? Звідки вона походить? Її породжує свідомість тварини, що називається людина; отже, релігія походить від нас. Інші тварини на землі, схоже, не потребують релігії. Наскільки нам відомо, вони нічого такого не створювали. Вони більше, ніж ми, перебувають у згоді з власним життям. Тварини діють інстинктивно. Просто пливуть за течією буття й не намагаються весь час його осмислити. А от людина втратила це вміння. У процесі розвитку наш мозок доріс до самоусвідомлення. Ми цікавимося самими собою. І не можемо не цікавитися всім навколо. Не можемо не *думати*.

Найбільше нас цікавить всесвіт. Звідки він узявся? Чи існує десь там хтось, хто все створив? Кодове слово, яким ми називаємо цього когось, — *Бог*, або грецькою *теос*. Тих людей, які вважають, що десь існує бог, називають *теїстами*. А людей, які переконані, що немає ніде жодного бога й ми у всесвіті самі, називають *атеїстами*. Вчення про бога і про те, чого він хоче від нас, називають *теологією*. Ще одне складне питання, яке ми не можемо собі не ставити, звучить так: що станеться з нами після смерті? Коли ми помremo, усе закінчиться чи буде ще щось? А якщо буде, то що?

Релігія стала першим проривом у пошуках відповідей на ці запитання. Відповідь на перше була простою. Всесвіт створила дужча за нього сила, яку називають Богом, і ця сила й далі цікавиться своїм творінням і дбає про нього. Різні релігії пропонують різні версії, яким є цей Бог і чого він хоче від нас, але всі вони погоджуються, що в тій чи тій формі Бог існує. Вони кажуть, що ми у всесвіті не самі. Понад нами є інші реальності, інші виміри. Ми називаємо їх «надприродними», бо вони лежать поза межами природного світу, доступного нашим органам чуття.

Отже, найважливіша віра релігії — в існування реальності, що лежить поза межами цього світу і називається «Бог». Що ж породило цю віру й коли вона виникла? Релігія з'явилася багато століть тому. Здається, навіть і не було періоду, коли люди не вірили в існування надприродного світу, відмінного від звичайного. А почалося все, мабуть, із запитання «Що відбувається з людиною після смерті?». Усі тварини помирають, але тільки люди не полишають своїх загиблих розкладатися там, де вони впали. Поховальні церемонії проводилися завжди, наскільки відомо сучасним історикам. А особливості поховань можуть дещо розповісти нам про найдавніші вірування.

Я, звичайно, не хочу сказати, що тварини не тужать за померлими близькими. Ми не раз мали нагоду спостерігати, як вони оплакують загиблих. В Единбурзі, столиці Шотландії, стоїть знаменитий пам'ятник маленькому песикові Грейфраерсові Боббі — увіковічена в камені скорбота тварини, яка втратила близьку істоту. Боббі помер у 1872-му. Останні чотирнадцять років життя він пролежав на могилі свого господаря Джона Грея. Без сумніву, Боббі тужив за другом, але належне поховання Джонови Грею влаштував не він, а Джонова родина, вибравши місцем останнього спочинку кладовище Грейфраерс. І, поховавши Джона, його родичі здійснили один із найвиразніших людських вчинків. То що ж спонукало людей почати ховати своїх померлих?

Найочевидніше, що ми помічаємо в померлих, — це те, що в них щось відбувалося, а потім — припинило. Вони більше не дихають. Тож досить логічно було пов'язати дихання з ідеєю,

що всередині тіла живе щось, що дає йому життя, а після смерті воно від цього тіла відокремлюється. Грецькою це щось називали *психе*, латиною — *спірітус*. Обидва слова походять від дієслів, що означають *дихати* або *віяти*. Деякий час дихання живе в тілі. А коли тіло помирає — зникає. Але куди воно дівається? Одне з пояснень — повертається назад до світу поза світом, духовної реальності, що існує по той бік нашого земного життя.

Саме такі вірування ми бачимо відображеними в давніх поховальних ритуалах, хоча наші далекі предки залишили нам суто мовчазні свідчення про свої погляди на світ. Писемності тоді ще не існувало, тому вони не вміли фіксувати думки чи пояснювати вірування — принаймні в такій формі, яку ми сьогодні змогли б прочитати. Та все ж у нас є деякі натяки на те, як могли мислити давні люди. Пропоную їх дослідити. Для цього треба зануритися в глибину віків, на кілька тисячоліть *до нашої ери*. І перш ніж рухатися далі, пояснимо цей термін.

Датувати події минулого зручно за визнанням в усьому світі календарем. Зараз ми використовуємо календар, що його в VI столітті після Різдва Христового вигадали християни. Ось і свідчення, який сильний вплив мала релігія на історію людства. Тисячі років Католицька церква була однією з найвпливовіших організацій у світі — такою впливовою, що навіть встановила літочислення, яким ми користуємося сьогодні. Головною подією в цьому літочисленні стало народження засновника Церкви — Ісуса Христа. Тоді настав Перший рік. Усе, що сталося до того, відбулося до Р. Х., тобто до Різдва Христового, а все, що після, — позначають «після Р. Х.».

У наш час терміни «до Р. Х.» і «після Р. Х.» часто заміняють на «до н.е.», тобто «до нашої ери», і «н. е.», тобто «нашої ери». Так вдається уникнути релігійних асоціацій. У цій книжці я вживатиму позначку «до н.е.», коли йтиметься про події, що сталися до народження Ісуса Христа — або до початку нашої ери. Щоб не перевантажувати текст, я найчастіше не писатиму «н. е.» біля дат, що сталися після народження Христа: ставитиму цю позначку тільки там, де вважатиму за потрібне. Тож якщо побачите в тексті дату без буквених позначок поряд, знайте, що подія трапилася за нашої, або християнської ери.

Отже, приблизно від 130 000 років до н.е. у нас є свідчення про існування релігійних вірувань у наших предків — ці докази походять із залишків стародавніх поховань. Археологи знайшли могили, куди давні люди клали їжу, знаряддя праці та прикраси. Тож можна зробити висновок про існування вірування, ніби мертві мандрують у якесь потойбічне життя, і їх до цієї мандрівки треба спорядити. Іншою практикою було розфарбовувати тіла мертвих червоною вохрою. Можливо, це символізувало ідею продовження життя. Такий висновок було зроблено після дослідження одного з найстаріших відомих поховань — матері й дитини в печері Кафзех у нинішньому Ізраїлі (100 000 років до н.е.). Вкрите червоною вохрою тіло знайшли й на іншому кінці світу, в могилі біля озера Мунго в Австралії (42 000 років до н.е.) — та сама ритуальна практика. Розмальовування мерців свідчить про появу одного з наймудріших винаходів людства — символічного мислення. У релігіях його чимало, тож розповім про це детальніше.

«Символ», як і багато інших корисних слів, походить із грецької мови й означає поєднання частин, що колись були одним цілим, як, наприклад, під час склеювання тарілки. Пізніше символ почав указувати на предмет, який означає або представляє щось інше. У цьому слові досі зберігається ідея про поєднання речей, але вже складніша за просте склеювання черепків. Як приклад символу можна навести національний прапор. Скажімо, бачачи поєднання зірочок на синьому тлі й біло-червоних смужок, ми згадуємо про США. Бо прапор *символізує* цю країну.

Символи стали для людей священними, бо вміють показувати вірність навіть краще за слова. Ось чому ми так болісно переживаємо зневагу символів, які для нас важливі. Немає нічого страшного, якщо згорить звичайний шматок тканини, але якщо він символізує нашу державу, ми можемо розлютитися не на жарт. Коли ж ідеться про релігійний символ, священний для якоїсь спільноти, він набуває ще більшого значення. Образивши такий символ, можна наразитися на смертоносний гнів. Читаючи цю книжку, не забуваймо про ідею символу. Тут про них ітиметься ще не раз. А взагалі я вів до того, що

якесь одне явище, наприклад червона вохра, може означати інше явище, наприклад віру, наче мертві отримують нове життя в іншому місці.

Ще один приклад символічного мислення — думка про те, що місця поховання людей, насамперед впливових і важливих, треба позначати й виділяти. Іноді на могили навалювали велетенські валуни, часом для них будували громіздкі кам'яні споруди («дольмени»): два поставлені вертикально камені підтримували горизонтальний плаский «дах». Найвидовищніші пам'ятники померлим — піраміди в єгипетському місті Гіза. Це були не просто могили, а стартові майданчики для царських душ, які вирушали до безсмертя.

Із часом поховальні ритуали ставали не тільки вигадливішими, а й страхітливо жорстокішими. Наприклад, страчували й клали в могилу разом із померлим його дружин і слуг — вони мали забезпечувати йому комфортне життя на тому світі. Варто зауважити, що від самого початку релігії завжди містилися дрібку безжальності, зневаги до життя окремої людини.

Усі ці моменти, найімовірніше, вказують на те, що наші предки вважали смерть переходом до іншої фази існування, яку уявляли схожою на звичайне життя. Ми розуміємо, що давні люди вірили в існування світу поза тим, що є на землі, а смерть — дверима між цими двома світами.

Отже, ми дійшли до думки, що релігія виникла внаслідок здогадів про життя і смерть. Наші предки питали себе, звідки взявся світ, і відповідали здогадом: його створила вища сила, яка перебуває «над» природою. А ще вони дивилися на мертвих, які більше не дихали, і висловлювали здогад: їхній дух полишив тіло, у якому колись жив, і полетів кудись «понад» цей світ.

Але в історії релігії завжди була група важливих людей, які не здогадувалися про існування іншого світу й про те, куди потрапляють померлі. Вони самі (за їхніми словами) побували в тому іншому світі — або той світ побував у них. Вони чули, чого вимагає від людства той інший світ. І мають наказ розповісти іншим про все, що чули й бачили. Ці люди проголошують послання, отримані з вищого світу, збирають навколо себе учнів, які вірять їхнім словам і починають жити згідно з їхнім